

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Άυλο Τεύχος
Τι αιώνα κάνει έξω;

40. Αύτ., σ. 225. Βλ. Durkheim, *Formes*, δ.π., σ. 213, 218, 222.
41. Lévy-Bruhl, *Fonctions*, δ.π., σ. 188-189, 198.
42. Durkheim, *Formes*, δ.π., σ. 576.
43. Αύτ., σ. 579.
44. Αύτ., σ. 583.
45. Αύτ., σ. 584.
46. Αύτ.
47. Αύτ., σ. 219.
48. Bergson, *Sources*, δ.π., σ. 194.
49. Claude Lévi-Strauss, *Le totémisme aujourd'hui*, PUF, Παρίσι 1962, σ. 136 (βλ. σ. 133, 134-135).
50. Αύτ., σ. 123-131.
51. Bergson, *Sources*, δ.π., σ. 314.
52. Μύρων Αχείμαστος, *Εισαγωγή στις «Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου» του Ντυρκέμ*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2019, σ. 83.
53. Lévi-Strauss, *Totémisme*, δ.π., σ. 138-139.
54. Αχείμαστος, *Εισαγωγή*, δ.π., σ. 168.
55. Καί συνεχίζει: βλ. Axel Honneth, *Das Recht der Freiheit*. Grundriss einer demokratischen Sittlichkeit, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 2011, σ. 327 κ.έ.
56. Σπύρος Γάγγας, *Κοινωνία και ήθική*. Άξίες και νεωτερικότητα στην κοινωνιολογία και την φιλοσοφία του Émile Durkheim, ΙΣΚ, Αθήνα 2009, σ. 370-393.
57. Βλ. G.W.F. Hegel, *Philosophie der Religion. Werke in 20 Bänden*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1969, τ. 16, σ. 12.
58. Βλ. G.W.F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, Meiner, Άμβουϋργο 1955, σ. 153, 174.
59. Lévy-Bruhl, *Fonctions*, δ.π., σ. 79-79, 448.
60. Claude Lévi-Strauss, *La pensée sauvage*, Plon, «Agora», Παρίσι 1985, σ. 160.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΤΟΤΕΜ'

Για το βιβλίο: Μύρων Αχείμαστος, *Εισαγωγή στις «Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου» του Εμίλ Ντυρκέμ*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2019, 288 σ.

Ο Δημήτρης Ι. Κυρτάτας διδάσκει Αρχαία Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Τα τοτέμ εμφανίστηκαν αιφνιδώς στον δυτικό πολιτισμό, ή μάλλον στη σκέψη των στοχαστών της Δύσης, τον 19ο αιώνα. Για την ύπαρξή τους γινόταν βεβαίως λόγος από πολύ παλαιότερα. Τα είχε ήδη σχολιάσει στην ιστορία των Ίνκας το 1609 ο χρονικογράφος Γκαρθιλάσσο ντε λα Βέγκα (1539-1616), που είχε πατέρα Ισπανό και μητέρα Περουβιανή.² Τα τοτέμ, όπως τα παρουσίασε, αποσκοπούσαν στον διαχωρισμό των διαφόρων κλαν μεταξύ τους με τη χρήση ιδιαίτερων ονομάτων. Το 1791 πάλι τα ξαναπρόσεξε (ως τοτάμ) ο Βρετανός έμπορος Τζον Λονγκ (1768-1791) ως ιδιόρρυθμο έθιμο των Ινδιάνων Οτζίμπε (Ojibwe)³ Το ζήτημα προσέλαβε πάντως νέα διάσταση όταν πενήντα χρόνια αργότερα, το 1841, ο επίσης Βρετανός εξερευνητής Τζορτζ Γκρέυ (1812-1898) παρατήρησε ότι στοιχεία του ίδιου εθίμου απαντούσαν και στην Αυστραλία.⁴ Επρόκειτο δηλαδή για ζήτημα με οικουμενικές, ας πούμε, διαστάσεις, που γρήγορα άρχισε να απασχολεί έντονα πολλούς μελετητές.

Σημαντική επίσης είναι η συμβολή του προτεστάντη ιερέα Γκακιβεγκβανεμπί (Gakiwewgwanebi, 1802-1856) ή, ευρωπαϊκότερα, Πήτερ Τζόουνς, που ανήκε ο ίδιος στους Οτζίμπε. Με την ιστορία της φυλής του, που εκδόθηκε μεταθανάτια το 1861, παρουσίασε ακριβέστερα και λεπτομερέστερα την ιδέα των Ινδιάνων τοτέμ.⁵ Επρόκειτο βεβαίως για μια αυτοσυσταση των Ιθαγώνων του Καναδά προς τους Ευρωπαίους αποίκους. Μπορούμε να κρατήσουμε επίσης τη συστηματική κοινή έρευνα του Αγγλοαυστραλού Μπόλντουιν Σπένσερ (1860-1929) και του Αυστραλού Φράνσις Τζ. Γκίλλεν (1855-1912) για τα έθιμα των Αβορίγινων της Αυστραλίας, τα πορίσματα της οποίας εκδόθηκαν το 1899.⁶

Τη γενικότερη σημασία των τοτέμ στον ανθρώπινο πολιτισμό πρώτος φαίνεται πάντως ότι ανέδειξε ο Σκώτος εθνολόγος Τζον Φέργκιουσον ΜακΛένναν (1827-1881) το 1869-1870, που εισηγήθηκε την έννοια του τοτεμισμού. Όπως το έβλεπε, η πίστη διαφόρων πρωτόγονων λαών πως κατάγονταν από κάποιο ζώο ή φυτό προς το οποίο είχαν συγκεκριμένες δεσμεύσεις και υποχρεώσεις σχετιζόταν άμεσα και με συγκεκριμένες μορφές συγγένειας καθώς και με κανόνες επιλογής συζύγων. Ο τοτεμισμός, όπως τον ερμήνευσε, στήριζε μάλιστα τον θεσμό της εξωγαμίας.⁷

Στο μεταξύ, ανεξάρτητα απ' όλα αυτά, και παρακινημένος από διαφορετικούς δρόμους, με έρευνα στην κλασική γραμματεία και μάλιστα την *Ορέστεια* του Αισχύλου, ο Ελβετός φιλόλογος Γιόχαν Γιάκομπ Μπαχόφεν (1815-1887) πρότεινε το 1861 μια νέα αντίληψη για την καταγωγή της οικογένειας, υποδεικνύοντας ότι κάποτε κυριαρχούσε στην ανθρωπότητα το μητρικό δίκαιο.⁸ Στο τόλμημα του Ορέστη είδε λοιπόν τη συμβολική μετάβαση στο πατρικό δίκαιο.

Στη διασταύρωση των δύο αυτών προτάσεων γύρω από τα τοτέμ και το πρωταρχικό μητρικό δίκαιο, άρχισαν σύντομα να διατυπώνονται διάφορες θεωρίες που επηρέασαν βαθύτατα πολλούς επιστημονικούς κλάδους. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, οι προηγμένοι λαοί της Δύσης αισθάνονταν την ανάγκη να μελετήσουν σοβαρά και εμπειριστατωμένα τις καταβολές του πολιτισμού τους. Και τις αναζητούσαν, από τη μια πλευρά, στις πιο απόμακρες γραπτές μαρτυρίες, πρωτίστως ελληνικές και λατινικές, και, από την άλλη, στους ζωντανούς θεσμούς λαών που έμοιαζε να τους έχει λησμονήσει ο χρόνος και η γενική πρόοδος. Στους Ίνκας και τους Ινδιάνους της Αμερικής και τους Αβορίγινες της Αυστραλίας προσέθηκαν σταδιακά φυλές της Αφρικής και της Ασίας. Στο απολιθωμένο παρόν των φυλών αυτών, η πολιτισμένη ανθρωπότητα αναζητούσε τη δική της προϊστορία – και, κάπως πιο τολμηρά, ιδέες γύρω από το μέλλον της.

Μια πρώτη κατεύθυνση της έρευνας υπήρξε ιδιαίτερως δυναμική, ασκώντας υπέρμετρη γοητεία και εμπνέοντας γενεές μελετητών, ιδίως των επαναστατημένων. Η κατεύθυνση αυτή στηρίχτηκε, σε μεγάλο βαθμό, στην εργασία του Αμερικανού ανθρωπολόγου Λούις Χ. Μόργκαν (1818-1881) *Η αρχαία κοινωνία*, που εκδόθηκε το 1877.⁹ Με βάση υλικό γύρω από τους ινδιάνους, τους Έλληνες, τους Ρωμαίους και άλλους λαούς, που περιλάμβαναν τα γερμανικά φύλα και τους Κινέζους, ο Μόργκαν πρότεινε ένα γενικό σχήμα προόδου από την αγριότητα, στη βαρβαρότητα και τον πολιτισμό. Και το παρακολούθησε στην οργάνωση της εξουσίας, της οικογένειας και της ιδιοκτησίας. Διαρκώς παρόντα τα τοτέμ στην εργασία αυτή, δεν παίζουν πάντως κυρίαρχο ερμηνευτικό ρόλο.

Εντυπωσιασμένος ο Φρειδερίκος Ένγκελς έγραφε το 1884 ότι ο Μόργκαν (Ξανα)ανακάλυψε, με τον δικό του τρόπο, την υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Το είχε βεβαιώσει αυτό ο ίδιος ο Μαρξ, αλλά ο θάνατός του έναν χρόνο νωρίτερα τον εμπόδισε να διατυπώσει τις σκέψεις του ολοκληρωμένα. Ως πνευματική διαθήκη, ο Ένγκελς συνέγραψε την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*.¹⁰ Το έργο αυτό σημείωσε αμέσως μεγάλη επιτυχία, κάνοντας σε επτά χρόνια τέσσερις εκδόσεις. Στον πρόλογο της τέταρτης έκδοσης, ο Ένγκελς σημειώνει ότι η συμβολή του Μόργκαν είχε για την προϊστορία την ίδια σημασία που είχαν η θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνα για τη βιολογία και η θεωρία της υπεραξίας του Μαρξ για την πολιτική οικονομία.

Είναι δύσκολο να τονίσουμε επαρκώς την επιρροή που άσκησε το έργο του Ένγκελς. Αν το *Κομμουνιστικό μανιφέστο* ενέπνευσε μεγάλα τμήματα του προλεταριάτου, η *Καταγωγή της οικογένειας* συγκλόνισε πολλούς ανήσυχους στοχαστές και επιστήμονες. Αρκεί ίσως να σταθούμε στον Βρετανό ιστορικό Τζόρτζ Τόμσον (1903-1987). Με τη μελέτη του *Ο Αισχύλος και η Αθήνα* εγκαινίασε το 1941 μια σειρά δημοσιεύσεων που, ανατρέχοντας στην παράδοση του Μόργκαν και του Ένγκελς, ανέλυαν το ελληνικό δρώμα και γενικότερα τον ελληνικό πολιτισμό, χωρίς να παραλείπουν την Εγγύς Ανατολή, τη Μεσοποταμία και την Κίνα – για την ιστορία της οποίας ο Τόμσον έδειχνε επίσης μεγάλο ενδιαφέρον.¹¹

Στον απόηχο της ίδιας αυτής κατεύθυνσης θα μπορούσαμε ακόμα να περιλάβουμε ιδέες που συνέβαλαν στη θεωρητική συγκρότηση του φεμινιστικού κινήματος και στους αγώνες για την απελευθέρωση του έρωτα τη δεκαετία του 1960 και μεταγενέστερα.

Για όλους αυτούς τους λόγους, οι σχετικές συζητήσεις και αναζητήσεις έφθασαν από νωρίς και στην Ελλάδα. Στις μεταφράσεις του Μόργκαν, του Ένγκελς και του Τόμσον, που επισκέφθηκε μάλιστα την Ελλάδα δίνοντας σημαντικές διαλέξεις, θα πρέπει να προσθέσουμε επίσης το έργο του Παναγή Λεκατσά, που άσκησε κάποτε μεγάλη γοητεία στα νεοελληνικά γράμματα.¹²

Μια δεύτερη κατεύθυνση της έρευνας επηρεασμένη από τα τοτέμ και την αρχαία γραμματεία υπήρξε εξίσου δυναμική. Με βασικό της εκφραστή τον Σκώτο ανθρωπολόγο Τζέιμς Φρέιζερ (1854-1941), σφράγισε μάλιστα μια ολόκληρη εποχή. Μολονότι ο Φρέιζερ άρχισε να γράφει γύρω από τον τοτεμισμό το 1887, οι θεωρίες του έγιναν ευρύτερα γνωστές μέσα από το εκτενές του σύγγραμμα ο *Χρυσός κλώνος*, που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1890 σε δύο τόμους και πήρε την οριστική του μορφή στην τρίτη έκδοση το 1915 σε 12 τόμους (με έναν ακόμα συμπληρωματικό το 1936).¹³ Το έργο αυτό διαβάστηκε και διαβάζεται ακόμα ως έργο βασικής αναφοράς για τη μελέτη των μύθων και της τελετουργίας, προκαλώντας πάντα θαυμασμό και εξίσου κατη-

γορηματικές αντιρρήσεις. Η απήχηση της θεωρίας για τον περιοδικό θάνατο και την αναγέννηση της φύσης, των θεών και των ανθρώπων δεν αγγίζει μόνο τις μελέτες για τη μαγεία και τη θρησκεία στην αρχαιότητα, αλλά φτάνει έως την *Ιεροτελεστία της άνοιξης* του Ιγκόρ Στραβίνσκι και την *Έρημη χώρα* του Τόμας Έλιοτ – όπως ισχυρίζεται ο ίδιος ο ποιητής.

Μια σύντομη εκδοχή του *Χρυσού κλώνου* άρχισε να μεταφράζεται στα ελληνικά μόλις το 1990, αλλά οι ιδέες του είχαν ήδη διαχυθεί από παλιά στην ελληνική σκέψη μέσα από πολλούς άλλους δρόμους.

Πιο άγνωστη στην Ελλάδα παρέμενε έως σήμερα μια τρίτη κατεύθυνση της επανάστασης που έφεραν τα τοτέμ. Μολονότι έχουν μεταφραστεί αρκετά βιβλία του Γάλλου κοινωνιολόγου Εμίλ Ντυρκέμ (1858-1917), το βασικό του έργο, οι *Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου*, που εκδόθηκε το 1912, παραμένει έως σήμερα αμετάφραστο και, τολμώ να πω, άγνωστο στην Ελλάδα. Νομίζω ότι χρωστάμε έτσι μεγάλη χάρη στον Μύρωνα Αχείμαστο, που ανέλαβε να το αποδώσει, και στο ΜΙΕΤ, που ανέλαβε να το εκδώσει. Ως προετοιμασία για την κατανόηση και εμπειριστατωμένη πρόσληψη του βιβλίου αυτού, ο Αχείμαστος εκπόνησε και εξέδωσε αυτοτελώς μια εκτενή εισαγωγή.

Το πρώτο ερώτημα που θα ήθελε ίσως να θέσει ο αναγνώστης στον Ντυρκέμ είναι αν υπαρχουν όντως στοιχειώδεις μορφές που επιτρέπουν την ουσιαστική κατανόηση του θρησκευτικού φαινομένου στο σύνολό του. Η θετική απάντηση είναι βεβαίως κατηγορηματική, αλλά προκαλεί αμέσως ένα δεύτερο ερώτημα – ή μάλλον μια απορία. Σύμφωνα με τον Ντυρκέμ, κλειδί για την κατανόηση των στοιχειωδών μορφών είναι τα τοτέμ, αλλά αυτά, όπως βεβαιώνουν η παρατήρηση και η έρευνα, λειτουργούν με έναν τρόπο εξαιρετικά σύνθετο και περίπλοκο. Σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε οι μελετητές δεν μπορούν καν να συμφωνήσουν γύρω από πολλές και βασικές πλευρές της λογικής του. Με ποιον τρόπο άραγε τα τοτέμ με τη σύνθετη λειτουργία τους αποκαλύπτουν τις στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου;

Για να μας εισαγάγει στο θεμελιώδες έργο του Ντυρκέμ, ο Αχείμαστος επέλεξε μια κάπως ασυνήθιστη διαδρομή. Αντί να ξεκινήσει απαριθμώντας τα περιεχόμενά του, εξηγώντας τα βασικά του επιχειρήματα και αποτιμώντας τη γενικότερη συμβολή του, μας παρουσιάζει τα διαδοχικά βήματα μέσα από τα οποία ο ίδιος Ντυρκέμ συγκρότησε τη θεωρία του – ή, μάλλον, τα βήματα μέσα από τα οποία την κοινοποίησε, ξεκινώντας τη σχετική αναζήτηση πολλά χρόνια πριν από τη συγγραφή του βιβλίου του. Μετά από μια εκτενή και διεισδυτική ανάλυση της προσωπικότητάς του, ο Αχείμαστος επιλέγει να παρουσιάσει τις βιβλιοκρισίες και τα άρθρα του μέσα από τα οποία συνομίλησε με άλλους μελετητές, ώστε να διαμορφώσει και να παρουσιάσει τις δικές του ιδέες.

Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται έτσι, μεταξύ άλλων, ότι η γενική θεωρία του Ντυρκέμ δεν γεννήθηκε, όπως συμβαίνει κάποτε με τις μεγάλες ανακαλύψεις, αιφνιδίως κάτω από έναν ξάστερο ουρανό, αλλά παρήχθη βασανιστικά και βήμα προς βήμα σε διάλογο και σε αντιπαράθεση με άλλες θεωρίες. Η εισαγωγή του Αχείμαστου κλείνει τέλος με μια ακόμα πρωτότυπη συμβολή, δίνοντας βασικές πληροφορίες γύρω από τις σημαντικότερες βιβλιοκρισίες που γράφηκαν για το βιβλίο του Ντυρκέμ.

Νομίζω ότι, για να αξιωθούν με τέτοια συστηματική εισαγωγή, άξιζε να περιμηνούν τα ελληνικά γράμματα έναν ολόκληρο αιώνα που χρειάστηκε ώστε να έρθουν σε επαφή με τις *Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου*. Σε όλες σχεδόν τις άλλες περιπτώσεις, ο Έλληνας αναγνώστης πρωτογνώρισε τις συναφείς

ή τις ανταγωνιστικές θεωρίες μέσα από μέτριες ή κακές μεταφράσεις, χωρίς κατατοπιστικές εισαγωγές και χωρίς τις στοιχειώδεις πληροφορίες που θα τους έδιναν πραγματικό νόημα.

Ο Ντυρκέμ, σύμφωνα με τον Αχείμαστο, άρχισε να ασχολείται με ζητήματα θρησκείας 26 χρόνια πριν από τη συγγραφή του μεγάλου του βιβλίου, σε μια βιβλιοκρισία που του έδωσε την ευκαιρία να σημειώσει ότι η θρησκεία δεν επιβάλλεται μόνο στις συμπεριφορές των ανθρώπων αλλά και στις συνειδήσεις τους. Και αυτό συμβαίνει επειδή δεν πρόκειται για ατομικό φαινόμενο, αλλά για φαινόμενο που πηγάζει μέσα από την ίδια την κοινωνία. Η ιδέα αυτή, ότι οι θρησκείες δημιουργούνται και εξελίσσονται μέσα από την κοινωνία, θα τον συνοδεύσει άλλωστε έως το τέλος της μακράς του αναζήτησης. Στην ίδια βιβλιοκρισία ο Ντυρκέμ υποστήριξε επίσης ότι η θρησκεία δεν εξαλείφεται με την πρόοδο του πολιτισμού και δεν αντικαθίσταται από την επιστήμη.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κεφάλαια της συζήτησης μέσα από την οποία ο Ντυρκέμ συγκρότησε τη θεωρία του, όπως τα παρουσιάζει ο Αχείμαστος, αναφέρεται στις διαφωνίες του με τον Φρέιζερ. Διότι σε αντίθεση με τον Φρέιζερ, ο Ντυρκέμ δεν έβλεπε τη μαγεία ούτε ως πρωτόγονη μορφή τέχνης ούτε ως ψευδοεπιστήμη. Την έβλεπε αντιθέτως ως βαθύτατα θρησκευτική στην ουσία της. Ακόμα σημαντικότερη είναι πάντως μια άλλη διαφωνία. Με βάση διαπιστώσεις γύρω από μια φυλή Αβορίγιων, ο Φρέιζερ ήθελε κάποια στιγμή να αποσυνδέσει τα тотέμ από την εξωγαμία των κλαν. Ο Ντυρκέμ ισχυρίστηκε ωστόσο ότι η συγκεκριμένη φυλή αντιπροσώπευε ένα μεταγενέστερο στάδιο εξέλιξης, που συνοδεύεται από μετάβαση στο πατρικό δίκαιο και που δείχνει πως τα тотέμ χάνουν τη θρησκευτική τους σημασία για τα κλαν, επιτρέποντας στη θρησκεία να αναδειχθεί ως αυτόνομο και πλήρες σύστημα μιας ολόκληρης φυλής.

Εδώ ίσως βρίσκεται η ουσία όλου του ζητήματος. Εφόσον για τον Ντυρκέμ τα тотέμ ήταν η βάση ενός συστήματος το οποίο μπορούμε να θεωρήσουμε ως ολοκληρωμένη θρησκεία, οι μεταγενέστερες θρησκείες διατήρησαν τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά, ακόμα και όταν ξεπέρασαν τη λατρεία των тотέμ. Σύμφωνα με τον Ντυρκέμ, με τον тотемισμό ένα κλαν λάτρευε τον ιεροποιημένο του εαυτό. Πυρήνας της θρησκείας, δηλαδή, δεν υπήρξαν ούτε η μεταφυσική, ούτε οι θεοί, αλλά η συλλογική συνείδηση μιας ομάδας από την οποία απέρρεαν κοινές υποχρεώσεις και απαγορεύσεις, τα таμπού. Σε πιο προηγμένες κοινωνίες, μια ολόκληρη κοινωνία λατρεύει την ιεροποιημένη της υπόσταση. Οι θεοί και η μεταφυσική ακολουθούν σταδιακά.

Δεν είχε καλά καλά κυκλοφορήσει το βιβλίο του Ντυρκέμ, όταν έκανε την εμφάνισή της μια ακόμα επαναστατική ερευνητική πρόταση. Το 1912 και το 1913, ο Σίγκμουντ Φρόυντ δημοσίευσε σε δύο συνέχειες μια από τις σημαντικότερες μελέτες του με τίτλο *Τοτέμ και таμπού*.¹⁴ Όπως πάντα, ο πατέρας της ψυχανάλυσης είχε διαβάσει προσεκτικά όλη τη σχετική φιλοσοφία για να καταλήξει σε μια δική του, τελείως διαφορετική πρόταση, που θα έβρισκε την κατάληξή της στο τελευταίο του μεγάλο δημοσίευμα, *Ο Μωυσής και ο μονοθεϊσμός*. Ο Φρόυντ εμπνεύστηκε επίσης από την κλασική ελληνική γραμματεία, αλλά, αντί για τον Ορέστη, επέλεξε ως κεντρικό του ήρωα τον Οιδίποδα. Σε αντίθεση με τους εθνολόγους, τους ανθρωπολόγους και τους θρησκευσιολόγους, είδε στα тотέμ μια ουσιαστική επιβεβαίωση του οιδιπόδειου συμπλέγματος, με τη συνακόλουθη απαγόρευση θανάτωσης των тотέμ (δηλαδή της πατροκτονίας) και την απαγόρευση της ενδογαμίας (δηλαδή τη συνουσία με την μητέρα) – βάσεις για όλα τα θρησκευτικά και κοινωνικά таμπού.

Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι, παρά τις πολλαπλές οφει-

λές του στον Φρέιζερ, ο Φρόυντ συντάχτηκε στα θέματα σημαντικής διαφωνίας με τον Ντυρκέμ, μολονότι φαίνεται ότι τον διάβασε όταν είχε ήδη ολοκληρώσει το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης του *Τοτέμ και таμπού*. Αποδέχτηκε έτσι τη θρησκευτική λειτουργία των тотέμ και τη συσχέτισή τους με την εξωγαμία, που αμφισβήτησε κάποια στιγμή ο Φρέιζερ. Και αποδέχτηκε επίσης πλήρως τον ισχυρισμό του Ντυρκέμ, ότι οι σημερινές θρησκείες ανάγονται σε τοτεμικές απαρχές. Υποστήριξε μάλιστα ότι ο тотемισμός δεν εξαφανίστηκε πλήρως στις σύγχρονες κοινωνίες. Επιζεί, με τον δικό του τρόπο, στην ψυχολογία των παιδιών και των νεωρωτικών.

Ο Φρόυντ έγινε γνωστός στην Ελλάδα από νωρίς, μολονότι πολλές από τις μελέτες του ήταν αρχικώς κακομεταφρασμένες. Σήμερα υπάρχουν πάντως πολλές καλές εισαγωγές στο έργο του και τουλάχιστον τρεις αυτοτελείς μεταφράσεις του *Τοτέμ και таμπού*.

Στη συζήτηση γύρω από τα тотέμ συμμετείχαν πολλοί άλλοι σπουδαίοι μελετητές, όπως ο Έντουαρντ Τάιλερ (1832-1917), ο Άλφρεντ Ράνκλιφ-Μπράουν (1881-1955) και ο Μπρονίσλαβ Μαλινόφσκι (1884-1942). Ιδιαίτερως πάντως θα πρέπει να επισημάσουμε το έργο του Ρόμπερτσον Σμιθ, που ενέπνευσε, σε μεγάλο βαθμό τον Φρέιζερ, τον Ντυρκέμ και τον Φρόυντ. Ο Φρέιζερ μάλιστα του αφιέρωσε τον *Χρυσό Κλώνο* με ευγνωμοσύνη και θαυμασμό, ενώ ο Φρόυντ τον θεωρούσε αυθεντία στη μελέτη της θρησκείας.

Τη συζήτηση πάντως, που συνεχιζόταν δυναμικά έως το μέσον του 20ού αιώνα, προσγείωσε κάπως απότομα το 1962 ο Κλωντ Λέβι-Στρώς με τη μελέτη του *Ο тотемισμός σήμερα*.¹⁵ Σύμφωνα με τη δική του ερμηνεία, ο тотемισμός ως σύστημα ήταν μια επινόηση των νεότερων μελετητών, δίχως πραγματική υπόσταση. Τα тотέμ δεν ήταν συμβολική αναπαράσταση φυσικών φαινομένων, αλλά προβολή της ανθρώπινης λογικής στα φυσικά φαινόμενα. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά, τα тотέμ δεν επιλέγονταν επειδή ήταν κατάλληλη τροφή για βρώση, αλλά κατάλληλη τροφή για σκέψη. Βοηθούσαν τους ανθρώπους να οργανώσουν συμβολικά τις δικές τους διαφορές. Επιστέψαμε έτσι κάπως ανορθόδοξα στις παρατηρήσεις που είχε κάνει το 1609 ο Ισπανοπερουβιανός Γκαρθιλάσσο ντε λα Βέγκα. Τα тотέμ δεν ήταν παρά λέξεις-σύμβολα. Μολονότι, το έργο του Λέβι-Στρώς είναι ευρέως γνωστό στην Ελλάδα, ο *Τοτεμισμός* του δεν νομίζω ότι μεταφράστηκε ή συζητήθηκε ποτέ στα σοβαρά.

Μετά τον Λέβι-Στρώς δεν διατυπώθηκαν πια άλλες ρηξικέλευθες θεωρίες γύρω από τα тотέμ – αν και δεν ξέρουμε βεβαίως τι μας επιφυλάσσει το πάντα απρόβλεπτο μέλλον. Тотέμ από όλο τον κόσμο βρήκαν πάντως περίοπτη θέση ως έργα τέχνης και αρχαίοι θεοί σε διάφορα αμερικανικά ιδρύματα και, πιο εντυπωσιακά, το Musée du quai Branly - Jacques Chirac στο Παρίσι, που συγκροτήθηκε με υπόδειξη του Λέβι-Στρώς και εγκαινιάστηκε το 2006.

Αλλά αν αποδομήθηκε, τουλάχιστον για την ώρα, ο тотемισμός, νομίζω ότι η συζήτηση γύρω από τη γέννηση της θρησκείας μέσα από την ίδια την κοινωνία που εγκαινίασε ο Ντυρκέμ δεν έχει ολοκληρωθεί. Διότι μπορεί ο Λέβι-Στρώς να συνέβαλε σημαντικά στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι οργανώνουν τη σκέψη τους, αλλά δεν είχε πολλά να πει γύρω από τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούν τη θρησκεία τους. Και στο ζήτημα αυτό πιστεύω ότι ο Ντυρκέμ παραμένει επίκαιρος. Για την κατατοπιστική, ακριβή και λεπτομερή παρουσίασή του έργου του, οφείλουμε να συγχαρούμε τον Αχείμαστο που δεν εξέθεσε απλώς τα τελικά πορίσματα, αλλά ολόκληρη τη θεωρητική συγκρότηση βήμα προς βήμα μέσα από έναν βασανιστι-

κό διάλογο. Με εφόδιο λοιπόν την εισαγωγή του, αναμένουμε με ενδιαφέρον την έκδοση των *Στοιχειωδών μορφών*, γύρω από την οποία ελπίζουμε να ανοίξει και στην Ελλάδα μια δημιουργική συζήτηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο αυτό διαβάστηκε στην παρουσίαση του βιβλίου, την Τρίτη 17 Δεκεμβρίου, στο Βιβλιοπωλείο του ΜΙΕΤ.
2. Garcilasso de la Vega, *Comentarios Reales de los Incas*, 1609.
3. John Long, *Voyages and Travels of an Indian Interpreter*, 1791.
4. George Grey, *Journals of Two Expeditions of Discovery*, 1841.
5. Peter Jones, *History of the Ojebway Indians*, 1861.
6. Baldwin Spencer και Francis J. Gillen, *The native tribes of Central Australia*, 1899.
7. John Ferguson McLennan, *The Worship of Animals and Plants*, 1869-70.
8. Johann Jakob Bachofen, *Das Mutterrecht*, 1861.
9. Lewis H. Morgan, *Ancient Society*, 1877· *Αρχαία κοινωνία*, μτφρ. Γρηγόρης Λιονής, επιμ. Κώστας Μετρινός, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2013 (πρώτη έκδοση Αναγνωστίδης, x.x.έ.).
10. Friedrich Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, 1884· *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, μτφρ. Εκδοτικό της Μόσχας, Αναγνωστίδης, Αθήνα, x.x.έ.
11. George Derwent Thomson, *Aeschylus and Athens 1941· Αισχύλος και Αθήνα*, μτφρ. Γιάννης Βιστάκης, Φώτης Δ. Αποστολόπουλος, 2 τόμοι, Θεωρία, Αθήνα 1983.
12. Πβ. George Thomson, *Το αειθαλές δέντρο: Διαλέξεις και άρθρα για τον ελληνικό πολιτισμό*, Κέδρος, Αθήνα 1999 και Παναγής Λεκατσάς, *ένας αυτοδίδακτος φιλόλογος, ιστορικός και ανθρωπολόγος*, Gutenberg, Αθήνα 2019.
13. James George Frazer, «Totemism», 1887, που περιλαμβάνεται μαζί με άλλες σχετικές μελέτες στον τόμο *Totemism and Exogamy*, 1910, και *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, 1906-1915· *Ο χρυσός κλώνος*, μτφρ. Μπονίτα Μπικάκη, επιμ. Παναγιώτης Καρματζός, 5 τόμοι, Εκάτη, Αθήνα 1990-98.
14. Sigmund Freud, *Totem und Tabu*, 1912-13· *Τοτέμ και ταμπού: Μερικές συμφωνίες στην ψυχική ζωή των άγριων και των νευρωτικών*, μτφρ. Χρήστος Αντωνίου, Επίκουρος, Αθήνα 1978· *Τοτέμ και ταμπού*, μτφρ. Ελένη Καλκάνη, Δαμιανός, Αθήνα 2010· *Τοτέμ και ταμπού*, μτφρ. Δήμητρα Αποστολία, Νίκας, Αθήνα 2016.
15. Claude Lévi-Strauss, *Le totémisme aujourd'hui*, 1962.

ΛΟΗΣ ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ ΤΟΠΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ

Για το βιβλίο: Κωστής Χατζημιχάλης, *Τοπία της Κρίσης στη Νότια Ευρώπη: Στα μονοπάτια της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2018, 336 σ.

Στο βιβλίο για το οποίο συζητάμε, *Τοπία της Κρίσης στη Νότια Ευρώπη: Στα μονοπάτια της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης*, ο Κωστής Χατζημιχάλης αναλύει τα αίτια και τις επιπτώσεις της κρίσης στη Νότια Ευρώπη.¹ Το βιβλίο αυτό σε μεγάλο βαθμό αποτελεί την ελληνική έκδοση ενός αντίστοιχου βιβλίου που εκδόθηκε στην Αγγλική.² Βέβαια, στην ελληνική έκδοσή έχουν προστεθεί θέματα που δεν υπήρχαν στην αγγλική έκδοση, ώστε το βιβλίο να γίνει προσιτό σε ένα κοινό μη εξοικειωμένο απαραίτητα με τη γεωγραφία (όπως το τι είναι ριζοσπαστική γεωγραφία, η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη, τα κτηματομεσιτικά σκάνδαλα και η κοινωνική κατασκευή της κλίμακας), και βέβαια έχει δοθεί μεγαλύτερη έμφαση σε ελληνικά θέματα.

Είναι ένα βιβλίο με πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό και στιβαρό θεωρητικό πλαίσιο, αυτό της ριζοσπαστικής γεωγραφίας. Θα εστιάσουμε σε τρία σημεία από τα πολλά που αναδεικνύει το βιβλίο, και συγκεκριμένα:

Πρώτον, στη σημασία των κινημάτων.

Δεύτερον, στη σημασία του μακρού χρόνου στην κατανόηση της εξέλιξης της οικονομίας.

Τρίτον, στην κριτική του 3ου δρόμου της οικονομικής γεωγραφίας, που άσκησε μεγάλη επιρροή στη χάραξη πολιτικής της ΕΕ.

1. Η σημασία των κινημάτων

Ας σημειωθεί εξ αρχής ότι πρόκειται για ένα βιβλίο γραμμένο με πάθος από έναν άνθρωπο που αισθάνεται βαθύτατα προσβεβλημένος από τις επιθέσεις που δέχθηκε η χώρα μας, αλλά και πολλές άλλες χώρες ιδίως της Νότιας Ευρώπης, τόσο από την πλειοψηφία των δικών μας κομμάτων και ΜΜΕ όσο και σχεδόν από το σύνολο των συστημικών κομμάτων και ΜΜΕ της ΕΕ. Μοιράζομαι την οργή και το πάθος του Κωστή: αποτελεί ακραία ύβρη η ηθική απαξίωση του θύματος την ώρα που βυσοδομείς εναντίον του. Δυστυχώς αυτή ήταν και εν πολλοίς είναι η ποιότητα των κυρίαρχων πολιτικών στην ΕΕ, πολιτικών που θα έλεγε κανείς μας οδήγησαν και μας οδηγούν με αποφασιστικά βήματα σε μια «εποχή Τεράτων», όπως εύλογα σημειώνει ο συγγραφέας ακολουθώντας τον Γκράμσι.

Ο Χατζημιχάλης ευλόγως θεωρεί προβληματικό τον «βραχυπροθεσμισμό», δηλαδή την τάση να συγκεντρώνουμε την

Ο Λόης Λαμπριανίδης είναι καθηγητής Πανεπιστημίου, π. Γενικός Γραμματέας Ιδιωτικών Επενδύσεων.